

SPOŁECZNOŚCI SUBNEOLITYCZNE NIŻU POLSKI W MIĘDZYRZECZU ODRY I WISŁY

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony doktorskiej
w dniu 6 grudnia 2002 r.)

WSTĘP

Celem mojej dysertacji była analiza genezy i rozwoju społeczności subneolitycznych w rejonie Niżu międzyrzecza Odry i Wisły, na tle przemian kulturowych zachodzących na tym terenie na przełomie epok neolitu i brązu.

Przyjąłem, iż poprzez genezę należy rozumieć zespół warunków zewnętrznych i wewnętrznych (miejscowych), które złożyły się na powstanie struktur subneolitycznych omawianego rejonu. Tak zarysowana problematyka wymaga jednocześnie rozpatrzenia rzeczzonego zjawiska w szerszej perspektywie, powstania i rozwoju subneolitu na obszarach Europy Wschodniej.

Wyjaśnienia wymaga również rozumienie samego pojęcia subneolitu. Terminem tym określam specyficzny rodzaj struktur społecznych, genetycznie związanych głównie z kaukaskim centrum neolityzacji oraz wykształconych na obszarach Europy Wschodniej, a charakteryzujących się specyficznym stylem życia, obejmującym gospodarkę, osadnictwo, strukturę społeczną i światopoglądową, przejawiającym się w wybiórczej adaptacji zespołu cech tzw. mezolitycznych i neolitycznych, które jednakże zostały dodatkowo wewnętrznie przemodelowane, dając w efekcie „nową jakość” funkcjonujących na styku dwóch światów: agrarnego i łowiecko-zbierackiego. Tym samym struktury subneolityczne nie stanowią żadnego etapu przejściowego od mezolitu do neolitu i są rozwijającą się równolegle z nimi, alternatywną linią przemian, którą na obszarach wyjściowych (Europa Wschodnia) można, z pewną ostrożnością, nazwać „alternatywnym modelem neolityzacji”. Z tego powodu najistotniejszym czynnikiem klasyfikującym poszczególne zjawiska jako subneolityczne jest ich tradycja genetyczna. Dodatkowo należy nadmienić, iż ogół zjawisk subneolitycznych nie stanowi monolitu. Już u samego zarania można bowiem wyróżnić w jego rozwoju dwie linie: północno-wschodnią (tzw. czysty subneolit wschodni) oraz zachodnią, w której, na pewnym etapie, istotną rolę zaczynają odgrywać elementy przejmowane ze strefy neolitu genezy bałkańskiej. I właśnie w ramach tej drugiej linii rozwojowej mieszczą się zjawiska rejestrowane na obszarze Niżu Polski w międzyrzeczu Odry i Wisły.

Dodatkowo należy zaznaczyć, iż kultury subneolityczne, rejestrowane na badanym terytorium, postrzegam w tej pracy, zgodnie z definicją kultury archeologicznej stosowaną przez L. Czerniaka, „jako byt: postulowany, prawomocny na gruncie danej teorii”.

Obszar objęty opracowaniem obejmuje generalnie strefę wielkodolinną Niżu Polski w międzyrzeczu Odry i Wisły, z wyłączeniem skrajnie wschodniej części Kotliny Warszawskiej oraz nie obejmujący pasa pobrzeży bałtyckich

Z chronologicznego punktu widzenia zasadnicza część pracy zamyka się w przedziale od około 3650/3600 lat p.n.e. do około 1950/1800 lat p.n.e. (według kalibrowanej, radiowęglowej skali chronologicznej).

Rozdział I

CHARAKTERYSTYKA ŚRODOWISKOWA NIŻU POLSKI W MIĘDZYRZECZU ODRY I WISŁY

Zróźnicowanie środowiskowe i różny poziom stanu rozpoznania szaty roślinnej badanego obszaru u progu epoki metalu, czyli w okresie egzystencji na tym terenie społeczności subneolitycznych, zmusza do skupienia uwagi na obszarach najlepiej poznanych, takich jak Kujawy i Wielkopolska.

Znaczna część omawianego terytorium charakteryzuje się rzeźbą o młodoglacjalnej genezie, w której na tle dominujących obszarów nizinnych, o ubogiej rzeźbie, można wyróżnić rejonys wysoczyznowe, pagórkowate strefy pojezierne z licznymi jeziorami rynnowymi oraz oczkami o charakterze wytopiskowym, kotliny, tereny podmokłe i doliny rzeczne. Przeważają tu gleby lekkie, uzupełnione czarnoziemami i brunatnoziemami oraz gleby pochodzenia organicznego.

W interesującym nas okresie dziejów, zaliczanym do subborealny, obszar Niżu w międzyrzeczu Odry i Wisły pokrywały lasy liściaste i mieszane, wśród których przeważały bory mieszane i sosnowe oraz grądy wysokie. Na południowych stokach wyniesień morenowych i na glebach uboższych dominowały świetliste dąbrowy z bujnym podszyciem krzewiastym. Na terenach wydmyowych i piaszczystych przeważała sosna, a na terenach podmokłych dolin rzecznych olesy, lasy łąkowe i roślinność łąkowa.

Istotne znaczenie dla krajobrazu miały również widoczne w niektórych rejonach (np. Kujawy) domniemane odlesienia, zaznaczające się w profilach pyłkowych spadkiem pyłków drzew, a spowodowane najprawdopodobniej intensywną gospodarką agrarną opartą na technice wypaleniskowej.

Zarysowany powyżej obraz zdaje się jednoznacznie wskazywać na istnienie dość szerokiego spektrum obszarów o charakterystyce ekologicznej przedstawiającej wysokie walory dla osadnictwa i egzystencji grup subneolitycznych (zalesione obszary o gorszej, z punktu widzenia gospodarki rolnej, charakterystyce glebowej, doliny rzeczne, obszary wydmyowe i podmokłe), zaś dość dobrze rozwinięta sieć rzeczna umożliwiała stosunkowo łatwą i szybką eksplorację nowych obszarów. Wszystko to świadczy, iż subneolityczni osadnicy napotkali w tym rejonie strefy ekologiczne zbliżone ze znanymi

z terenów wyjściowych i nie byli zmuszeni do jakichkolwiek zmian w strukturze gospodarczo-osadniczej i socjoorganizacyjnej związanej z odmiennym charakterem ekologicznym nowo zasiedlanych obszarów.

Rozdział II

SPOŁECZNOŚCI KULTUR SUBNEOLITYCZNYCH DORZECZY ODRY I WISŁY – HISTORIA I STAN BADAŃ

Punktem wyjścia moich rozważań była ocena dotychczasowych osiągnięć badawczych w zakresie studiów nad problematyką subneolitu na terytorium Polski i obszarach sąsiednich.

Mimo stosunkowo skromnej bazy źródłowej związanej z subneolitem obszaru Polski już w początkach XX w., rzeczona problematyka zogniskowała zainteresowania badaczy epok neolitu i wczesnego brązu, stając się w ciągu kolejnych dziesięcioleci jedną z kluczowych kwestii dotyczących przemian społeczno-kulturowych zachodzących na Niżu Polski u progu epoki brązu.

Z chronologicznego punktu widzenia całość badań nad tym zjawiskiem można podzielić na trzy zasadnicze etapy. Pierwszy z nich obejmuje czas od początku XX w. aż po wczesne lata powojenne i stanowi głównie okres pozyskiwania źródeł oraz pierwszych prób ich klasyfikacji kulturowej, wyraźnie naznaczonej piętnem archeologii „ewolucjonistyczno-etnicznej”. Drugi z etapów zapoczątkowany został przez prace Aleksandra Gardawskiego i związany jest z istotnym rozwojem prób interpretacji zjawiska subneolitu opartym na możliwości wspólnego rozpatrywania zjawisk zachodzących pomiędzy Łabą a Dnieprem (np. kultura dniewrowsko-łabska). Niejako konsekwencję rozwojową tych dociekań stanowi, kluczowa dla subneolitu polskiego, praca Elżbiety Kempisty z 1973 r., porządkująca ogół źródeł subneolitycznych z obszaru wschodniej Polski, korzystająca z wzorców wypracowanych na terenie byłego ZSRR i rozpoczynająca najnowszy, trzeci etap badań nad omawianą problematyką. Rezonans tej pracy był tak znaczący, iż niekiedy – w znacznym uproszczeniu – można by podzielić rozwój refleksji nad omawianym zjawiskiem na dwa etapy: do ujęcia Elżbiety Kempisty i po nim. Dalszy rozwój tejże refleksji respektuje ogólne podstawy klasyfikacyjne wypracowane przez wspomnianą badaczkę, dokonując ich reinterpretacji na podstawie nowych danych źródłowych oraz szeregu nowych doświadczeń metodyczno-metodologicznych.

Rozdział III

WSCHODNIOEUROPEJSKIE ODNIESIENIA ROZWOJOWE KULTUR SUBNEOLITYCZNYCH MIĘDZYRZECZA ODRY I WISŁY

Początki subneolitu wiążą się zasadniczo z „kaukaskim centrum neolityzacji”, skąd rozprzestrzenił się on, z wykorzystaniem starych, znanych już w mezolocie szlaków translokacji wzorców kulturowych, w kierunkach północnym i zachodnim. Rozprze-

strzenie się subneolitu miało charakter dyfuzji idei i w zdecydowanej większości przypadków nie wykazuje cech migracji grup ludzkich.

Pierwsze społeczności zaliczane do struktur subneolitycznych, posługujące się zestawem ostrodennych pojemników ceramicznych, pojawiają się w rejonie północnych podnóży Kaukazu i północnych obszarów nadkaspjskich około 7100 p.n.e. (Rakuszczyński Jar) i 7000 p.n.e. (kultura Elchan). Około 6500 p.n.e., rozpoczyna się okres bilinearnego rozwoju struktur subneolitycznych. Wykształca się typowo subneolityczny, zachowawczy nurt północno-wschodni (np. kultura górnowołyńska, grzebykowa, typ Sperings czy też później kultury: liałowska, riasańska, jamkowo-grzebykowa itp.) oraz zachodni (np. kultury boho-dniestrzańska, dnipro-doniecka, prypecko-niemeńska, a później niemeńska itp.), w którego rozwoju, z czasem (co najmniej od II etapu rozwoju kultury boho-dniestrzańskiej) istotną rolę zaczynają odgrywać elementy proveniencji „bałkańskiej” (rejestrowane w zależności od jednostki kulturowej w różnym nasileniu).

Dla większej przejrzystości – wobec bardzo zatimizowanej siatki kulturowej subneolitu – przyjęte jest wśród badaczy wschodnioeuropejskich posługiwanie się w klasyfikacji omawianych zjawisk tzw. kręgami kulturowymi, łączącymi w sobie grupy kultur o zbieżnej genezie. Z punktu widzenia mojej pracy najistotniejsze okazują się trzy kręgi: **grzebykowy**, obejmujący kulturę grzebykową i związany genetycznie z północno-wschodnią linią rozwojową subneolitu oraz **dnipro-doniecki z ceramiką grzebykowo-nakłowaną**, z którego wyłączyłem należącą tam dotychczas kulturę niemeńską, a którą ująłem w osobny krąg **kultury niemeńskiej z ceramiką nakłowaną** (obejmuje on trzy warianty: niemeński, prypecki i zachodni). W przypadku kultury niemeńskiej bardzo istotną zmianą jest – zgodnie z sugestiami M.M. Czarniawskiego – wyłączenie z niej zespołów typu Dubiczaj, traktowanych dotychczas jako jej najstarszej fazy i ujęcie ich jako wyznacznika osobnej kultury – prypecko-niemeńskiej. Tym samym początki kultury niemeńskiej należy usytuować w rejonie Bugu, dorzeczy górnego i środkowego Niemna oraz górnej Prypeci (ok. 3800/3700 p.n.e.); wiążąc je z oddziaływaniem ugrupowań kultury pucharów lejkowatych na środowisko kultury prypecko-niemeńskiej.

Schyłek subneolitu w tej części kontynentu europejskiego identyfikowany jest z pojawieniem się w początkach epoki brązu struktur „postsubneolitycznych” w postaci kultur północnobiałoruskiej, Pamariu, środkowodnieprzańskiej oraz społeczności horyzontu trzcinieckiego i powinien być datowany nie później niż około 1800/1700 p.n.e.

Rozdział IV

CHARAKTERYSTYKA KULTUR SUBNEOLITYCZNYCH NIŻU POLSKI W MIĘDZYRZECZU ODRY I WISŁY – PERSPEKTYWA TAKSONOMICZNA

Zespół źródeł charakteryzujących osadnictwo społeczności subneolitycznych w międzyrzeczu Odry i Wisły pochodzi z 235 stanowisk, z których 196 dostarczyło źródeł o pełnej bądź wystarczającej wartości analitycznej.

Przeprowadzona systematyka materiałów subneolitycznych, ukształtowana została głównie pod kątem potrzeb analiz chronologiczno-genetycznej i funkcjonalnej, zaś różnicowanie poziomu jej szczegółowości jawi się jako wynik stanu poznania poszczególnych kategorii źródeł. Z tego powodu należy ją traktować jako propozycję wstępnego uporządkowania informacji źródłowych.

Systematyce poddano źródła ruchome (typu materialno-przedmiotowego) oraz nieruchome (o charakterze osadowym).

Za najbardziej istotne analitycznie, w trakcie tworzenia taksonomii kulturowo-chronologicznej, uznałem cechy ceramiki naczyniowej, gdyż wydaje się, iż w przypadku struktur subneolitycznych jedynie walory tej kategorii źródeł stwarzają, na obecnym poziomie zaawansowania studiów, możliwość wiarygodnego pomiaru stanów ich zmienności chorologiczno-chronologicznej, a w konsekwencji rozpoznanie jednostek taksonomii kulturowo-chronologicznej konstytuujących omawiane zjawisko.

W wyniku przeprowadzonych analiz wydzielono 7 grup technostylistycznych ceramiki (AD, A1b, A2b, B, C, E1, F), które można łączyć ze zjawiskiem subneolitu, oraz 2 grupy ceramiki (A1a, A2a), które odzwierciedlają wpływ świata subneolitycznego w strukturach miejscowych („bałkańskich”) społeczeństw agrarnych (kolejno kultury pucharów lejkowatych i kultury amfor kulistych). Wśród identyfikowanych na badanym obszarze zjawisk kulturowych łączonych z subneolitem możemy wyróżnić: pojedyncze znalezisko związane z kulturą grzebykową z Dąbrowy Biskupiej 21, charakteryzowane przez ceramikę grupy E1 oraz ogół innych źródeł, które należy łączyć z kręgiem kultury niemeńskiej (pozostałe grupy ceramiki). Dodatkowo trzeba zaznaczyć, iż tylko grupa AD zawiera materiały klasycznie „niemeńskie”, zaś wszystkie pozostałe – o charakterze synkretycznym – łączą w sobie cechy „niemeńskie” oraz miejscowych kultur agrarnych (A1b – kultury pucharów lejkowatych, A2b – kultury amfor kulistych, B – kultury ceramiki sznurowej/kultury grobów jednostkowych, C – kultury iwieńskiej/pucharów dzwonowatych).

Analiza ceramiki naczyniowej została dodatkowo uzupełniona o omówienie: ceramiki nienaczyniowej (pojedyncze znalezisko antropomorficznej figurki z Krzywosądzka), źródeł krzemiennych (zastosowano ogólną perspektywę analityczną na podstawie dostępnych opracowań specjalistycznych), materiałów ze skał niekrzemionkowych (w tym wypadku zaznaczyć się wyraźny brak ich udziału w zespołach klasycznoniemeńskich), bursztynu oraz kości i poroża.

Stosunkowo nieliczną pulę stanowią również źródła nieruchome, wśród których bardzo istotną rolę odgrywają obiekty o charakterze mieszkalnym, poświadczające ewolucję tego typu budowli od prostokątnych i okrągłych założeń szalasowych do chat słupowych (identyfikowanych z etapem schyłkowoniemeńskim).

Rozdział V

**SUBNEOLIT I SUBNEOLITYZACJA NIŻU MIĘDZYRZECZA ODRY I WISŁY;
STANY ROZWOJOWE KULTUR SUBNEOLITYCZNYCH I SUBNEOLITYZOWANYCH**

W okresie funkcjonowania subneolitu na badanym terenie ludność kultury niemeńskiej posługiwała się klasyczną ceramiką, reprezentowaną przez ostrodenny, esowato profilowany garnek, bogato zdobiony ornamentyką nakłuwaną, stempelkową, odciskaną, a zwłaszcza ścięciem bruzdowym (ta obserwacja pozwoliła na wydzielenie na tym terenie tzw. baroku bruzdowego, stanowiącego jeden z wyznaczników zachodniego wariantu kręgu kultury niemeńskiej). Obok niej część społeczności posługiwała się równocześnie ceramiką o cechach synkretycznych, reprezentującą tzw. horyzont liniński, który rozumiany jest jako **linia permanentnej, dynamicznej zmiany, o różnym nasileniu, stanowiąca nierozzerwalną całość z synkretycznym w swym charakterze zjawiskiem „niemeńskim”**. Taką jego definicję potwierdza również jednocześnie posługiwanie się kilkoma (nawet trzema) zestawami naczyń, wśród których zawsze jednak znajdują się naczynia „klasycznoniemeńskie”, stanowiące manifestację tradycji i tożsamości osadników.

Cechy konstytuujące kolejne zespoły horyzontu linińskiego mają swe źródło w środowisku miejscowych ugrupowań interstadium epok neolitu i brązu: horyzont liniński 1 – w kulturze pucharów lejkowatych IIIC-VC, horyzont liniński 2 – w kulturze amfor kulistych IIb-IIIb, horyzont liniński 3 – w kulturze ceramiki sznurowej/kulturze grobów jednostkowych 2–4 i horyzont liniński 4 – w kulturze iwieńskiej/pucharach dzwonowatych 2–3.

W wyniku powyższych konstatacji oraz przy uwzględnieniu szeregu datowań radiowęglowych (w tym pierwszych oznaczeń dla kultury niemeńskiej), udało się ustalić ramowy schemat rozwoju struktur subneolitycznych badanego rejonu. Rozwój struktury „niemeńskiej”, dominującej w miejscowym subneolicie, podzielić można na 3 etapy: wczesno-klasyczno-niemeński (3650/3600–3300/3250 p.n.e.), charakteryzujący się tym, iż w źródłach brak rejestracji ceramiki „linińskiej”; etap niemeńsko-liniński (3300/3250–2150/2100 p.n.e.), w ramach którego rejestrujemy aplikację w środowisku „niemeńskim” szeregu cech obcych kulturowo, konstytuujących zjawiska HL 1, 2 i 3 oraz etap schyłkowoniemeński (2150/2100–1950/1800 p.n.e.), na którym struktura „niemeńska” ulega powolnej dezintegracji (transformacji), w wyniku adaptacji znacznej liczby cech kultury iwieńskiej/pucharów dzwonowatych. Na tym etapie zanika powoli ceramika „klasycznoniemeńska”, zaś jej miejsce stopniowo zajmuje zestaw naczyń utożsamiany z horyzontem linińskim 4. Dodatkowo, u schyłku drugiego lub w początkach trzeciego etapu, możemy sytuować ostatnią falę migracji społeczności „niemeńskich” z rejonu dzisiejszej Białorusi, której przejawem są zespoły typu Kłonowice (sytuowane pomiędzy 2400–2000 p.n.e.), a wyróżniające się bardzo specyficznymi cechami wytwórczości ceramicznej.

Obok społeczności „niemeńskich”, na terenie międzyrzecza rejestrujemy też ślady incydentalnego pobytu, około 3300–3100 p.n.e., grupy związanej z kulturą grzebykową.

Rozdział VI

SUBNEOLIT MIĘDZYRZECZA ODRY I WISŁY – ZARYS CHARAKTERYSTYKI SYSTEMU KULTUROWEGO

Struktura osadnicza społeczności „niemeńskich”, stanowiących w zasadzie ogół struktur subneolitu badanego regionu, wykazuje na omawianym terenie znaczne rozrzedzenie – w stosunku do obszarów wyjściowych, położonych w międzyrzeczu Bugu, Niemna i Prypeci – wskazując na jego refugialny charakter. Wynika to głównie z nikłego potencjału demograficznego migrujących grup, ogólnosubneolitycznej tradycji osadniczo-gospodarczych oraz wyraźnej zachowawczości w stosunkach z ludnością tubylczą. Przełamanie tej ostatniej bariery wydaje się jedną z głównych przyczyn domniemanego wzrostu demograficznego na etapie schyłkowoniemeńskim.

System gospodarczy oparty na rybołówstwie, łowiectwie i zbieractwie oraz wykorzystywaniu szlaków wodnych w celach komunikacyjnych wymagał zasiedlenia odpowiedniej po temu strefy ekologicznej. Z tego też powodu grupy subneolityczne, których struktura społeczna oparta była zapewne na rodzinie podstawowej, zakładały (w okresie letnim) niewielkie obozowiska (być może zasiedlane cyklicznie), położone na glebach lekkich, wydmach, obszarach bagiennych, w pobliżu zbiorników wodnych (głównie rzek), których zabudowę stanowiły lekkie założenia szałasowe. Na okres zimowy, w trakcie którego odbywano zapewne wszelkie czynności inicjacyjne i rytualno-integrujące, poszczególne grupy łączyły się w większe zbiorowości, zakładając liczniejsze obozowiska, zamieszkiwane maksymalnie przez 25–30 osób.

Obok zabezpieczania masy żywnościowej ludność „niemeńska” zajmowała się wytwórczością ceramiczną, krzemieniarską, obróbką drewna i kości oraz plecionkarstwem i dzięciarstwem, zaś na etapie schyłkowoniemeńskim zapewne również kamieniarstwem itp.

Rozdział VII

WARIANTY TERYTORIALNE KULTUR SUBNEOLITYCZNYCH NA TLE PRZEMIAN SPOŁECZNO-KULTUROWYCH PÓŹNEGO NEOLITU ORAZ INTERSTADIUM EPOK NEOLITU I BRĄZU (ZARYS WNIOSKÓW)

Jak udało się ustalić, społeczności „niemeńskie” pojawiają się na terenach objętych opracowaniem około 3650/3600 lat p.n.e. W tym czasie na badanym obszarze egzystują już rozwinięte społeczności KPL i KAK. Wykorzystując szlaki wodne migranci dość szybko osiągnęli linię Odry (a najprawdopodobniej ją przekraczają, wchodząc na tereny wschodniej części dzisiejszych Niemiec). Początkowo nieliczni osadnicy etapu wczesno-klasyczo-niemeńskiego nie nawiązują szerszych kontaktów z obcym kulturowo światem agrarnym, wykazując wysoki poziom hermetyczności oraz podkreślanej w wielu dziedzinach „inności”.

Z czasem jednak deficyt demograficzny oraz bliskie sąsiedztwo doprowadzają do stopniowego otwarcia się na świat zewnętrzny, wyrażając się w nawiązywaniu kontaktów z kulturami agrarnymi (głównie w celu wymiany małżeńskiej oraz wymiany produktów żywnościowych); które z czasem prowadzą do przejmowania pojedynczych, obcych

kulturowo cech, co wyraźnie zaznacza się w wytwórczości ceramicznej poprzez pojawienie się ceramiki horyzontu linińskiego, wyznaczającej etap niemeńsko-liniński w ich rozwoju. Na tym etapie dochodzi prawdopodobnie do przewartościowania części procesu wymiany, która zaczyna odgrywać nie tylko rolę utylitarną, ale także ma charakter prestiżowy, podnoszący znaczenie społeczne osób biorących w niej udział.

Narastająca liczba cech obcej proveniencji, aplikowanych w środowisku „niemeńskim”, doprowadza na etapie schyłkowoniemeńskim do istotnych zmian oblicza kulturowego jego społeczności, głównie pod wpływem idei pucharów dzwonowatych. Ogół zmian zachodzących na tym etapie obejmuje szereg sfer: gospodarkę (pierwociny hodowli, powolny zanik „niemeńskich” tradycji garncarskich), wymianę (maksymalna intensyfikacja tego procesu), osadnictwo (pojawienie się bardziej stabilnych form osiedli, opartych na chatach słupowych) oraz społeczno-religijną (postępująca stratyfikacja społeczna oraz pierwsze kroki ku instytucjonalizacji działań religijno-magicznych w postaci krystalizacji funkcji „zawodowego” szamana).

Tak ukierunkowane zmiany prowadzą w konsekwencji do upadku struktur subneolitycznych i włączenia związanych z nimi społeczności w proces krystalizacji społeczeństwa wczesnej epoki brązu, w postaci HT (głównie HT 2)

ZAKOŃCZENIE

Przedstawiona próba rekonstrukcji, przebiegu i uwarunkowań genezy oraz przemian społeczności subneolitycznych Niżu w międzyrzeczu Odry i Wisły skoncentrowana jest na kilku najistotniejszych, z punktu widzenia podejmowanej problematyki zagadnieniach: historii refleksji nad subneolitem w tej części Europy, ogólnym rozwoju zjawisk subneolitycznych, zdefiniowaniu bazy źródłowej, pozwalającej prześledzić omawiane zjawisko (na badanym obszarze), wypracowaniu norm ich identyfikacji chronologiczno-kulturowej oraz nakreśleniu pozycji społeczności subneolitycznych na tle przemian doby interstadium epok neolitu i brązu, czyli w okresie ich względnej aktywności kulturotwórczej.

Z uwagi na złożoność zjawiska i jego czasoprzestrzenną szerokość przedstawione w niniejszej pracy rozważania są raczej prologiem w badaniach nad problematyką subneolitu, niż ich finałem. Zdają się wyznaczać drogę dalszego rozwoju refleksji prahistorycznej dotyczącej tych ugrupowań. Zaś rozwój tych studiów wymaga kompleksowych, programowych badań interdyscyplinarnych, połączonych z logicznie skonstruowanym systemem badań terenowych, który pozwoli na selektywny dobór stanowisk poddawanych badaniom, co w konsekwencji prowadziłoby do formułowania modeli wyjaśniających kolejne problemy dotyczące subneolitu, jego chronologii, genezy, rozwoju i upadku.

Bartosz Józwiak

Instytut Prahistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Św. Marcin 78, 61–809 Poznań, Poland